

DE BEWOGEN GESCHIEDENIS VAN HET WESTNOORDBRABANTS DIALECT

Vergeleken met meer oostelijke streken van ons vaderland biedt westelijk Noord-Brabant op het terrein van de volkskunde een wat armoedig beeld. Het is waar: men eet er met het feest van Sint Hubertus de *ûpkes*, met Pasen worden er in de wei „eieren gebold” en uit mijn Roosendaalse periode herinner ik me nog de prachtige vleesetalages op Kalfkesdag, maar er is geen spoor van de Oostbrabantse kinderrondgang met Driekoningen, men kende er niet het „haal-leiden” bij het in dienst treden van de nieuwe dienstbode, noch het „tafelen” als er een verkering uitraakte. Er worden in het westen geen jaarvuren gestookt en men kent er noch het midwinterblazen noch het *vluggele*.

In zijn geheel doet het westnoordbrabantse volksleven progressiever aan dan het oostnoordbrabantse, het is minder conservatief, minder archaïstisch. En ik meen deze trek ook voor zijn dialect te kunnen vaststellen. Op taalkundig terrein blijkt het zich eveneens minder geïsoleerd te hebben ontwikkeld. De onderscheiden stromingen hebben het meer beroerd dan oostelijk Noord-Brabant.

Om te beginnen vindt men er, zeker aan zijn noordrand, meer verhollandsing dan ergens anders in Noord-Brabant. In mijn proefschrift heb ik geconstateerd hoe de typisch Hollandse, of wil men liever noordwestelijke, verwarring van *leggen* en *liggen* niet alleen in de dialecten van Willemstad, Fijnaart, Dinteloord en Klundert, maar ook in allerlei overigens echt-Brabantse plaatsen zoals Steenberg, Zevenbergen en Geertruidenberg voorkomt. En hetzelfde merkte ik op van de Hollandse vorm *kon*, die in ongeveer hetzelfde gebied zich tegenover het Brabantse *kos* geplaatst heeft.¹

Vervolgens heeft het Westbrabants stellig meer open gelegen voor de Franse leenwoorden. In een van mijn Brabantia Nostra-enquêtes (nl. nr. XI vr. 3) heb ik eens geïnformeerd naar het voorkomen van *april* of *aprel* voor „oprit”, een woord dat afkomstig moet zijn van Frans *appareil*. Laten er nu in Oost-Brabant minder dijken zijn dan in het westen, bijgaand kaartje levert in ieder geval een duidelijk beeld. Al even tekenend is de verdeling van de woorden *zot* en *gek*.

OPRIT

○ april, april

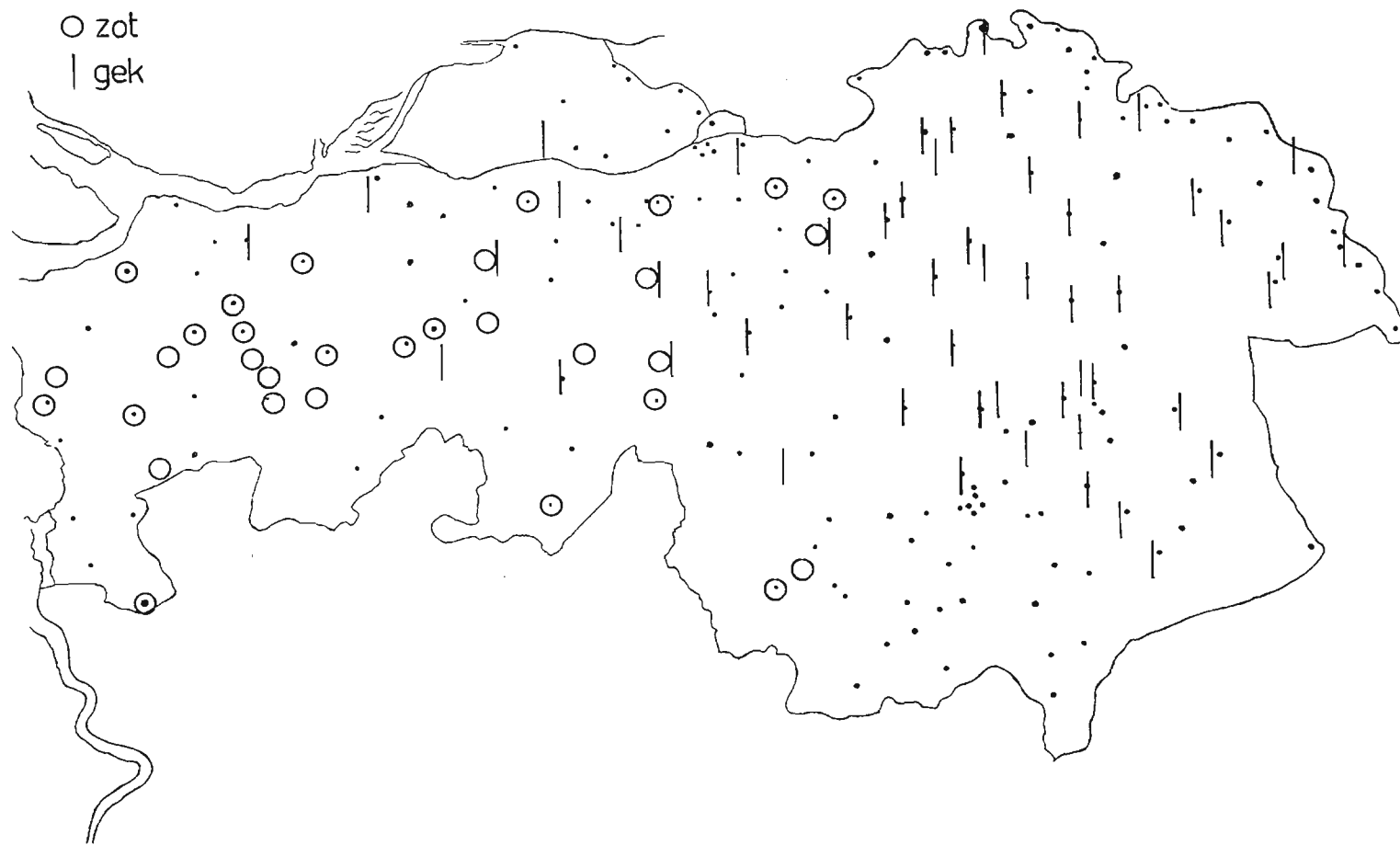
Bijgaand kaartje, dat getekend is op grond van de Brabantia Nostra-enquête XI. vr. 4, toont weerom het vermoedelijk Franse leenwoord *zot* duidelijk als westelijk maar eigenlijk niet Oostnoordbrabants. Voor het begrip „aangetroouwde zuster” heeft Oost-Noord-Brabant nog volop het oude germaanse woord *zwagerin*; met als schaarse varianten *zweegerse* en *zwijgerse* in het Budels en het zuidelijke Peelland en *zweegster* of *zweester* in het Land van Kuik. Deze typen ontbreken in westelijk Noord-Brabant volkomen. Men kent daar, zij het als verdwijnend, het Franse leenwoord *maseur* en verder *schoonzuster*, een woord dat pas in de 15e en 16e eeuw naar Frans voorbeeld gevormd is.²

Trouwens al vóór de tijd dat er in strikte zin van Franse invloed sprake kon zijn, heeft westelijk Noord-Brabant zeker in niet mindere mate dan Oost-Noordbrabant open gelegen voor romaanse invloeden. Het werkwoord *koken* is afkomstig uit een vulgair-latijnse vorm *cocere* bij latijns *coquere*. Het is de concurrent geworden van het oudgermaanse *zieden*. Dit woord heeft het in de concrete betekenis praktisch geheel verdrongen. Maar A. P. de Bont, *Dialekt van Kempenland, Vocabularium* III (1960) 774 heeft in Oerle bij Eindhoven nog een vrouw gekend, gestorven in 1932, die het ww. *zieden* geregeld gebruikte. De 3e ps. enkv. o.t.t. van het ww. *willen* vertoont reeds in het middelnederlands eer vorm *hi wilt* (met *t*), die door Van Loey Brabants wordt genoemd.³ In de provincie Noord-Brabant komt die vorm, althans tegenwoordig, wel westelijk maar niet in het oosten voor, zoals bijgaand kaartje, getekend op grond van de Brabantia Nostra-enquête VIII vr. 6. toont. Dat ik deze vorm in dit verband noem, komt omdat Robert Bruch hem als een romanisme beschouwt.⁴ Van huis uit immers toont het ww. *willen* in het germaans het uiterlijk van een optatief en heeft het dus in de 3e ps. enkv. geen *t*. Bruch ziet dan bij dit werkwoord in de vorm met *t* invloed van het romaans van de tijd vlak na de volksverhuizingen, toen de Germanen en Romanen door elkaar woonden. Het romaanse werkwoord vertoont immers wel een *t*. Men denke aan het latijnse *vult* en het franse *il veut*.

Vroeger heb ik wel eens uiteengezet, dat naar mijn menig het westelijk Noordbrabants echter Brabants is dan het oostelijke. Men zie hiervoor A. Weijnen, *De dialecten van Noord-Brabant 1952*, Hoofdstuk VI, waar dit aan de hand van woordtypen als *voorschot* voor „schort” en *fooi* voor „vrouwelijk konijn” betoogd wordt. Of deze verschijnselen nu aan

GEK

○ zot
| gek

(HIJ) WIL

○ wilt
| wil

een Brabantse expansie, die dan wel westelijk Noord-Brabant maar niet de oostelijke Meierij bereikt heeft, toe te schrijven zouden zijn, dan wel op andere samenhang zouden berusten, kan ik moeilijk beslissen. Geheel uitgesloten acht ik echter het eerste niet. Misschien moeten verder de afval van de *h* en een vorm als *stekelbezie* voor „kruisbes” wel aan Vlaamse invloed worden toegeschreven, maar mogelijk ook heeft Antwerpen hier weer een intermediaire rol gespeeld. Vlg. A. Weijnen, *De namen van de kruisbes in Brabant*, Taal en Tongval I 113-118.

Bij herhaling heb ik er ook al op gewezen, hoe westelijk Noord-Brabant zich, vooral overigens in de toponymie, van oostelijk Noord-Brabant door het voorkomen van ingveonismen onderscheidt, vernieuwingen die men wel zo ongeveer tussen 500 en 1000 n. Chr. aanneemt en die tot het kustgebied in bredere zin beperkt zijn. Ik schreef hierover bijv. in R. van Hasselt - A. Weijnen, *De plaatsnamen van Roosendaal* 1948, 56-57, in *De dialecten van Noord-Brabant* 1952 Hoofdstuk V, in een artikel: *Klankhistorische discrepantie tussen dialect en toponiemen*, Mededelingen van de vereniging voor naamkunde te Leuven en de commissie voor naamkunde te Amsterdam XXXIX, 151-157 en in mijn artikel; *De dialecten van Noord-Brabant* in „Noordbrabant-Week 1962”, 87-88.

Het betreft hier b.v. vormen met platatale klanken voor oude *â* zoals in de plaatsnamen *Meeuwen*, de plaatselijke uitspraak *mei* voor *Made*, en oudere Roosendaalse vormen als *mee* en *het meeken*. Voorts ging het om vormen met *i* i.p.v. *u* zoals die voorkomen in de toponiemen *Boerenil*, *Boonil*, *Wousenil*, *Ruigenil*, *Allemanshil*, *Den ôôge nil*, *Den Hil*, in tegenstelling met bv. *hul* voor hoogte te Maren aan de Maas of een dialectvorm *grip* „greppel”, die men misschien als identiek moet beschouwen met Duits *Grüppe*, waarover men kan lezen bij H. Teuchert, *Die Sprachreste der niederländischen Siedlungen des 12. Jahrhunderts* 1944, 43-44. Ook de *a* in de naam *Oud-Gastel* zal wel een ingveonisme zijn tegenover de *e* in *Moergestel* en *St.-Michielsgestel*. Deze *a* moet nl. vóór dubbele consonant verkort zijn uit *aa*, die zelf weer op een oudgermaanse *ai* teruggaat. Ook lijkt mij het element *baai* voor „bes” in Westnoordbrabants *klokkebaai* „bosbes” van ingveoonse oorsprong. De vormen met *r* zoals *beer* en *berry* zijn oostelijk en Engels, die met *s* (of *z*) van het type *bes* en *bezie* moeten Frankisch-Merovingisch-Karolingisch zijn, die van het type *baai*, *bei* zijn wel vanouds langs de kust voorgekomen. Men vindt *baia* al in het oude Westvlaamse glossarium dat thans te Königsbergen berust.⁵

Tenslotte vraag ik mij af of er geen gevallen zijn aan te wijzen dat een

west-oostelijke tegenstelling hierop berust dat het westen de jongere germaanse vorm kent, waar elders de voorgermaanse vorm bewaard is. In Jaarboek nr. 22 van De Ghulden Roos blz. 116 en Jaarboek nr. 24 blz. 76 behandelt J. B. van Loon het westnoordbrabantse nl. te Roosendaal, Kruisland, Wouw en Oud-Gastel voorkomende toponymisch element *martel* (ook wel *mertel* en *marter*), dat trouwens ook in de oude benamingen voor Princenhage (Martras?, Merters, Meerters enz.) aanwezig schijnt. Waarschijnlijk heeft dr. Van Loon wel gelijk als hij oppert dat het „misschien de tegenhanger van oostelijk mortel” is. Het woord mortel (met *o*) schijnt zo goed als geheel tot Oost-Noord-Brabant beperkt te zijn.

Schönfeld spreekt er in zijn *Veldnamen in Nederland* nergens over, maar ik heb het zowel als simplex als in samenstellingen (*Memortel*, *Breemortel*, *Biezenmortel*) in oostelijk N.-Brabant in minstens een en twintig verschillende plaatsen aangetroffen, en daarbuiten nog in het Belgische *Regenmortel* in Dworp, als *Biesmoorter* in Hombeek en in het Limburgse Roggel. Waarschijnlijk zit het gezien de vorm *Schinmortera* van 1152 ook in de plaatsnaam *schimmert*.⁷

Binnen Noord-Brabant zocht dr P. L. M. Tummers voor mij de volgende *mortel*-namen bijeen o.a. uit kaarten van de Topografische Dienst 1 : 25.000 (= Top. Krt.), *Lijst der aardrijkskundige namen van Nederland*, Leiden 1936 (= Lijst), H. J. Moerman, *Nederlandse plaatsnamen*, Leiden 1956, blz. 163 (= Moerman), materiaal Smulders, excerpten uit stukken van Rijksarchief te 's-Hertogenbosch (= Smulders) en M. C. A. van der Heyden, *Toponomie van Oirschot*, doctorale scriptie (= v. d. Heyden), welke twee laatstgenoemde verzamelingen zich bevinden in de Nijmeegse Centrale voor dialect- en naamkunde van de Katholieke Universiteit:

1. gem. Aarle-Rixtel
1377 „bruxchen d'Morterken” (Moerman, blz. 163)
2. gem. Bergeik
1563 „een stuck erffs die heesmortel” (Smulders R 219, 18)
3. gem. Budel
Meemortel (Top. Krt. 57E: 364-169)
4. gem. Deurne
Breemortel (Top. Krt. 52C: 384-185)
1387-1392 „i.l.d. Vrekewyc pecia terre die Breemortel” (Smulders R 1178, 93)
5. gem. Erp

○ mortel

- a. 1544 „beempt den Toversmortel op keeldonck (Smulders R 24)
- b. 1545 „een stuck eerlants, met een mortelken daevaem gelegen, in Hermanscampnt aen dat gemeyn ven” (Smulders R 24)
- 6. gem. Es
  - 1387-1392 „par. de Essche pecia terre die Dweermortel” (Smulders R 1178, 179)
- 7. gem. Gemert
  - Mortel (Top. Krt. 51F: 394-178)
  - Mortelsche Kampen (Lijst, blz. 273)
- 8. gem. Haren
  - a. Mortel (Smulders in Nom. Geogr. Neerl. 14, bl. 161)
  - b. Schoonmortel (Smulders in Nom. Geogr. Neerl. 14, blz. 165)
- 9. gem. Helvoort
  - Regenmortel (Moerman, blz. 163)
- 10. gem. 's-Hertogenbosch
  - Mortelbuurt (Moerman, blz. 163)
- 11. gem. Heeze
  - Mortelakkers Top. Krt. 51G 378-168)
- 12. gem. Hoogeloon
  - Mortels (Top. Krt. 51C: 377-146)
- 13. gem. Lieshout
  - Mortelven (Lijst, blz. 273)
- 14. gem. Nistelrode
  - Mortel (Lijst, blz. 273)
  - 1420 „a.l.d. opten mortel” (Smulders R 1192, 127)
- 15. gem. Oorschot
  - a. Mortel (v. d. Heyden, blz. 124)
  - b. Mortelen (ib. en Top. Krt. 51B: 304-150)
  - c. Mortelke (ib.)
  - d. Bousmortel (v. d. Heyden, blz. 37)
  - e. Kleine Mortel v. d. Heyden, blz. 125)
  - f. Smal Morteltje (ib.)
  - g. Mortelakker (ib.)
  - h. Mortelsgraaf (ib.)
  - i. Mortele graft (ib.)
- 16. gem. Riethoven
  - 1580-1589 ”eckerlant den gennemortel” (Smulders R 19)
- 17. gem. Udenhout
  - a. Mortel (Lijst, blz. 273)
  - b. Biezenmortel (Top. Krt. 45C: 404-140)
  - 1551 ”inden biessenmortel” Smulders R 255, 22)
  - 1553 ”heyvelt Vuchtevelt Biesmortel” (Smulders R 157, 89)
- 1598 ”inden biesmorten” (Smulders R 293, 30)
- 1599 ”heyvelt inde biesmorten” (Smulders R 294, 25)
- 18. gem. Vierlingsbeek
  - a. Mortel (Top. Krt. 46D; 400-197)
  - b. de Kleine Mortel (Top. Krt. 52B: 398-193)
- 19. gem. Westerhoven
  - 1563 ”ecker den mortel” Smulders R 219, 39)

20. gem. Zundert

- a. Mortelbeek (Top. Krt. 50C: 386-105)
- b. 1697 "lant gent. den mortel" (Pondboek Zundert)
- c. 1697 "Mortelacker" (ib.)
- d. 1697 "de mortelbeemd" (ib.)
- e. 1697 "de weyde gent, het morteltie" (ib.)

21. gem. Tilburg

- 1473 „den holen mortel" (Smulders R 179, 11 en 14)
- 1484 "a.l.d. den mortel" (Smulders R 190, 9).

Van Loon schrijft dan over het woordpaar:⁸ „Terwijl martel, mertel aldus in Westbrabant een vrij frequent terreinwoord blijkt te zijn, ontbreekt mortel, dat oostwaarts, reeds beginnende in Achtmaal, en in de Kempen zo vaak voorkomt, hier geheel. Anderzijds ontbreken bij mijn weten in het mortel-gebied de vormen martel en mertel, zodat ik me afvraag of mertel niet een tot mortel in ablaut staande vorm is met dezelfde betekenis (drassige grond). Als mertel in Westbrabant de oudste vorm is, zou martel daaruit kunnen zijn ontstaan door het ongedaan maken van een (in dit geval vermeende)umlaut, misschien mede onder invloed van de naam van het dier marter". Het wil mij voorkomen dat in dit woord de *a* toch oorspronkelijker is dan de *e*. Maar bovendien zou *morter* wel eens de voorgermaanse *o* bewaard kunnen hebben zij het nu dat we die *o* Keltisch noemen of met Carnoy en Gysseling Belgisch of met H. Kuhn toeschrijven aan een van de volkeren die de overgang tussen Germanen en Kelten schijnen gevormd te hebben.⁹

Mogelijk moeten wij nu ook de *vl*-varianten naast zekere *pl*-anlauten zo beoordelen.¹⁰ Brabantius heeft in Onze Volkstaal I 231 een oostnoordbrabants *plug* naast *vlug* en een variant *vlag* van *plag* vermeld. Mogelijk zijn de *vl*-vormen hier weer aanduidingen van germaans en de *pl*-vormen van voorgermaans karakter. En dan is Westnoordbrabant blijkbaar weer het volledigst door de germaanse vloed overstroomd. Het bijgaande *plag-vlag*-kaartje tekenden wij op grond van het materiaal van de Brabantia-Nostra-enquêtes XIV vr. 19 en XVI vr. 15.

Op gevaar af van al te zeer in vaktechnische bijzonderheden te verval len wil ik dan besluiten met de opmerking dat het openstaan voor allerlei invloeden van buitenaf voor westelijk Noord-Brabant de oorzaak moet zijn geweest van het verdwijnen van allerlei fonologische opposities die in de Meierijse dialecten wel in acht worden genomen. Terwijl de Meierijse dialecten een open en een gesloten *e* kennen zodat ze *bét* „bed" van *bèt* „Elisabeth" kunnen onderscheiden, en een open en

PLAG

○ vlagge
| plagge

een gesloten *o* waardoor ze bv. *klók* „moederhen’ en *klòk* „fr. cloche” uiteenhouden, kent het westelijk Noordbrabants, zoals ook bv. het Zuidhollands slechts één *e* en slechts één *o*. En terwijl het Westnoordbrabantse populair gesproken van iedere *aa* een *ao* maakt, zijn die *aa* en *ao* in de meest oostelijke Meierijse dialecten weer verschillende fenomenen. In Strijp bv. opponeert *zwaoger* met *maager* en *slaopen* met *gaapen*. Men zie hiervoor A. P. de Bont, *Een dialectgeografische verkenningstocht door Noord-Brabant*, Taal en Tongval XII 108 vlg. Ook zijn de oostelijke fenomenen *ö* en *êh* in het westen onbekend en opposities tussen lange en korte gespannen vocaal voor nasaal of liquida zoals bij Zeelands *val* „het vallen” tegenover *vāl* „(muizen)val” of *vol* „vol” tegenover *wol* „wol” heeft het Westnoordbrabants als luxe niet geaccepteerd.

Zeker dient men met de verklaring van deze fonologische verschijnselen zich te hoeden voor simplisme. Sommige van de betrokken klankontwikkelingen hebben mogelijkerwijze hun anthropologische ratio. Maar dat het opgeven van oude opposities het gemakkelijkst in mengidiomen geschiedt, schijnt ook in het westelijke Noordbrabants zijn bevestiging te vinden.

A. WEIJNEN

¹ A. Weijnen, *Onderzoek naar de dialectgrenzen in Noord-Brabant 1937*, par. 163 en 182 en kaart 81.

² Zie A. Weijnen a.w. par. 227 en kaart 103.

³ A. van Loey, *Middelnerlandse spraakkunst* I³ (1960) par. 75.

⁴ R. Bruch + "Pariser" *Impulse in der Frühgeschichte der deutschen Mundarten*, Rheinische Vierteljahrsblätter XXV (1960) 300 vlg.

⁵ J. Jacobs, *Het westvlaamsch van de oudste tijden tot heden 1927*, 11.

⁶ *Mortel* op de Top. Krt. 58 B: 364-193.

⁷ M. Gyseling *Top. Wb.*

⁸ J. B. van Loon in Jaarboek no. 22 van De Ghulden Roos, 116.

⁹ Cfr. R. Hachmann, G. Kossack, H. Khun, *Völker zwischen Germanen und Kelten* 1962.

¹⁰ Cfr. H. Khun, *Anlautend p- im Germanischen*, Zs.f.Mf. XXVIII 1 vlg.